

УДК 323.2

М. М. Бичков
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та економічної теорії
Вінницького торговельно-економічного інституту
Київського національного торговельно-економічного університету

В. В. Кавка
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри суспільно-політичних наук
Вінницького національного технічного університету

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕНОСТІ ФАКТОРІВ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Наявність громадянського суспільства є передумовою й водночас найважливішим фактором формування політичної системи демократичного типу. Громадянське суспільство характеризує всю сукупність різноманітних форм соціальної активності населення, не зумовлену діяльністю державних органів і втілює реальний рівень самоорганізації соціуму. Однак варто зазначити, що формування самого громадянського суспільства зумовлено низкою своєрідних факторів. Відображений у понятті «громадянське суспільство» стан суспільних зв'язків і відносин є якісним показником громадянської самодіяльності населення тієї чи іншої країни, основним критерієм поділу функцій держави й суспільства в соціальній сфері.

Актуальність обраної теми дослідження зумовлюється також тим, що з'явилася об'єктивна необхідність урахування можливостей, що зростають, громадянського суспільства, що формується, яке на політичній арені виступає як вагома і впливова сила громадськості, без якої неможливо уявити повноцінний політичний процес і діалог влади з населенням.

Багатоаспектність теми дослідження зумовила потребу вивчення та аналізу наукових праць авторів, які висвітлюють різні проблеми становлення й розвитку громадянського суспільства. У роботах вітчизняних і зарубіжних учених, таких як Т. Бельська, К. Гаджиев, Е. Геллер, А. Гончарова, М. Денисюк, І. Кальной, А. Карась, А. Колодій, І. Мерсіанова, Н. Мотрошилова, О. Онищенко, С. Романенко, М. Рудич, С. Соляр та інші, позначені й актуалізовані соціально-економічні, політико-правові та культурні аспекти, пов'язані з формуванням і розвитком громадянського суспільства.

За всього різноманіття підходів до вивчення становлення й розвитку громадянського суспільства, на нашу думку, недостатньо вираженою є систематизація факторів формування громадянського суспільства.

Метою статті є аналіз факторів становлення й розвитку громадянського суспільства, спроба їх систематизації та виявлення ієрархічних відносин між цими факторами.

Проблема громадянського суспільства є конкретно-історичною проблемою. Звичайно, формування громадянського суспільства зумовлено великою кількістю різноманітних факторів. Які ж із цих факторів потрібно визначити як основні, виходячи з яких можна охарактеризувати конкретні форми громадянського суспільства, і які значною мірою зумовлюють вплив на цей процес інших чинників? На думку А. Одінцової, такими факторами є, по-перше, реально існуючі в суспільстві відносини власності; по-друге, рівень і форма усупільнення й рівень розвитку продуктивних сил, так як останній (особливо в сучасних умовах) далеко не завжди зумовлює відповідні відносини власності; по-третє, конкретно-історичні умови країни, система суспільних і насамперед політичних інститутів, характер їхньої діяльності, політика, що проводиться владою. Співвідношення цих трьох факторів дає уявлення про громадянське суспільство та його зумовленість у тій чи іншій країні [5, с. 46].

Теоретичні дослідження громадянського суспільства мають тривалу історію. Вони здійснювалися адекватно квантифікації (виміру) якісних ознак практики. Але при всіх типах теоретичних досліджень відстоюється базова цінність – поділ державної й недержавної сфер людської діяльності. Вихід-

ним положенням теоретичних досліджень громадянського суспільства є субстанціональність його структурування, тобто формування знизу самими громадянами. Воно є самоорганізуючою формою буття соціуму, підсумком самоорганізації та раціональним способом соціального життя громадян, яке засноване на непорушності права, на свободі вибору форм соціального й політичного буття людей.

В цьому стосунку на глибоку повагу заслуговує позиція В. Цвіха, який стверджує, що «самоорганізація громадян є найважливішою передумовою формування і ознакою сформованості громадянського суспільства. Оскільки самоорганізація є головним засобом реалізації інтересів громадян, то від того, як вона забезпечується з боку суспільства і держави, залежить їх активність у процесі побудови громадянського суспільства, а також темпи його формування, сила і міць у стосунках із державою, адже саме завдяки самоорганізації громадян утворюється опорна конструкція громадянського суспільства у вигляді його інститутів і організацій, яка робить його усталеною і стійкою системою» [7, с. 46].

Відокремлення громадянського суспільства від держави відбувалося в період ліквідації станової нерівності й роздержавлення суспільних відносин. Поява цих процесів зумовлена розвитком товарно-грошових відносин, кризою абсолютистських режимів, виникненням політичних партій, що представляють інтереси й потреби різних соціальних груп. Але це ще не все. І до виникнення громадянського суспільства можна виявити різного роду автономні утворення, що існували поза державою. Сама по собі наявність позадержавних організацій і установ ще не свідчить про появу громадянського суспільства. «Громадянським суспільством стає не тільки тоді, коли відокремилася від держави як самостійне утворення, – підкреслює В. Межуєв, – а тоді, коли воно отримує статус самостійного суб'єкта, здатного вступати з державою у відносини партнерства, діалогу й навіть, якщо необхідно, конфронтації під час вирішення суспільно важливих справ. Воно не підміняє собою держави, але робить її об'єктом постійного спостереження та контролю». У цьому контексті особливо зростає роль юридично вільного індивіда як найважливішого елемента громадянського суспільства.

Необхідно відмітити й те, що свобода індивіда органічно пов'язана з його матеріальним благополуччям, наявністю власності, свободою приватного підприємництва. Саме приватна власність – найважливіша передумова господарської й особистої ініціативи – необхідний фактор становлення громадянського суспільства.

Іншими словами, процес формування громадянського суспільства і правової держави, що є одним із найважливіших підсумків природно-історичного розвитку людської цивілізації, має свої досить чітко позначені економічні підстави. Саме еволюція ринкових відносин на певному етапі призводить до зародження громадянського суспільства як певної асоціації економічно вільних і незалежних громадян, спілки автономних, суверенних, вільних особистостей, рівних один одному, які мають приватну власність, що забезпечує нормальні умови їхньої життєдіяльності. Генезис же громадянського суспільства, у свою чергу, детермінує виникнення явища правової державності.

Тільки за наявності суспільної думки і здатності чітко артикулювати свої інтереси суспільство отримує можливість вести діалог з державою, тільки включаючись у такий діалог, воно стає громадянським. У якій формі може й повинен вестися цей діалог? Для цього, власне, й існують громадянські права. Без дотримання права громадян на свободу зборів, мітингів, демонстрацій, об'єднань, референдумів тощо діалог між ними та державою практично неможливий. Відповідно, громадянське суспільство повинне мати у своєму розпорядженні й незалежні від держави органи друку, і засоби масової інформації, здатні виражати й доносити до влади його думки та настрої.

Держава зі свого боку має бути здатною до відкритого діалогу з громадянським суспільством. Проте не будь-яка держава здатна до цього. Такою є тільки демократична і правова держава, що володіє бажанням слухати, розуміти і приймати до виконання те, що їй говорить суспільство. Громадянське суспільство поєднується не з будь-якою, а тільки з правовою державою: одне без одного просто не існує [4, с. 49–50, 53].

Важливим складником дослідження громадянського суспільства є з'ясування принципів його функціонування. До них належать пріоритет прав людини в її взаєминах із суспільством і державою; свобода людини в економічному, особисто й духовному житті; ідеологічна багатоманітність, політичний плюралізм і багатопартійність; відкритість громадянського суспільства та його залученість у світове співтовариство тощо [3, с. 41].

Обов'язковим чинником громадянського суспільства є пріоритет інтересів людини, громадянина над інтересами держави. Таке суспільство у своїй діяльності орієнтується на права, свободи й інтереси людини та громадянина, проголошуючи їх перевагу щодо інших матеріальних цінностей. Передбачається, що саме такий підхід і покликаний слугувати бар'єром на шляху всевладдя держави, її органів і посадових осіб, перешкоджати поглинанню державою суспільства, як це відбувалося в умовах тоталітарних режимів [2].

Отже, основною політичною передумовою існування громадянського суспільства при демократії є правове й законодавче забезпечення (обмеження) індивідуальних і колективних свобод, що захищають права особистості, але водночас і затверджують порядок, за якого реалізація цих прав одним індивідом не порушує права іншого. Така система, врешті-решт, не послаблює, а зміцнює владу, не допускаючи анархії під час затвердження загальнодоступних свобод. Такий порядок виховує в людях не бездумну лояльність щодо правлячого режиму, а почуття особистої гідності, правову свідомість індивіда, його громадянську відповідальність за власні вчинки, підтримує його соціальну творчість та ініціативність. Результатом цього є те, що держава усвідомлюється як обмежена у своїх повноваженнях інститут управління, який керується законом і підтримує конструктивні ідеї громадян.

Як показала політична історія світової демократії, активності громадських асоціацій і зростанню їх членів насамперед сприяють такі структурні фактори: підвищення освітнього рівня населення; розвиток суспільних комунікацій; періоди активізації політичного протесту, які залучають нових рекрутів у соціальні об'єднання; реакція громадськості на висунуті урядом нові програми перетворень тощо.

У своїх міркуваннях про формування громадянського суспільства В. Зімін застерігає, що одвічними труднощами становлення й розвитку громадянського суспільства є активність держави, прагнення правлячих еліт до посилення своїх позицій в соціумі й навіть перевищення власних повноважень. Також серйозну небезпеку для формування та існування громадянського суспільства становить діяльність різного роду корпоративно-бюрократичних структур усередині держави, які незмінно принижують статус самодіяльної активності громадян і які прагнуть посилити державну опіку над нею. Самостійними й у край важливими причинами ослаблення позицій громадянського суспільства є й невизначеність для населення цінностей соціальної самодіяльності, і відсутність прихильності суспільної думки цінностям ідеології прав людини. Тому громадянське суспільство не виникає там, де люди не борються за свої права і свободи, де від-

сутні традиції критичного аналізу громадською діяльністю влади, нарешті, де політичні свободи сприймаються людьми як свавілья та відсутність відповідальності за свої вчинки.

Розвиток громадянського суспільства в Україні залежить від держави й бізнесу, які в сучасних умовах, по суті, визначають і шляхи розвитку громадянського суспільства, і моделі його політичної участі. «Важливими умовами функціонування громадянського суспільства, – зазначає В. Зімін, – є плюралізм у політичному, соціально-економічному, культурному та духовному житті суспільства, високий ступінь толерантності та консенсусу суспільних відносин. Соціальною основою цих відносин має стати наявність середнього класу» [1, с. 111].

Сьогодні в Україні, здавалася б, багато перешкод на цьому шляху знято. Ще залишилася деяка гласність, проводяться вибори, виникли численні партії і громадські об'єднання. Але разом із тим зміна еліт, що відбулася, не призвела до помітної зміни природи влади і ставлення до неї населення. Вона видається їм такою ж усеїльною, невідконтрольною їм і особисто персоналізованою, як і раніше. Після короткого сплеску політичної активності населення знову помітна тенденція до його деполітизації, спаду інтересу до партій і їхніх програм, переходу із суспільної сфери в приватне життя, зниження кількості голосуючих на виборах тощо. Люди явно не вірять тому, що можуть якось впливати на хід подій, що від них щось реально залежить, що з їхніми думками й бажаннями будуть рахуватися. Переважає прагнення не стільки впливати на владу, скільки сховатися від неї куди подальше, а ще краще – за кордон.

Традиціоналізм нашої політичної системи полягає в тому, що, досягаючи в процесі свого реформування певних меж влади, вона тут же починає регенерувати, рухатися в зворотному напрямі – у бік посилення тієї ж влади, а отже, і звуження меж суспільної свободи.

Скажімо зовсім просто: громадянське суспільство потребує передусім високоосвічених громадян. Воно не може складатися з малограмотних, малоосвічених людей, нездатних до самостійного мислення й публічного дискурсу. Такі люди можуть на короткий час об'єднатися в протестуючий натовп (часто під впливом демагогів і політиканів), але не здатні до постійно поновлюваного публічного діалогу як між собою, так і з владою.

Звідси В. Межуєв робить висновок: «Сучасне громадянське суспільство формується не в приватних лавках і майстернях, не на вулиці і в шумі юрби, а за партами шкіл і в студентських аудиторіях, в процесі підключення кожного до різноманітних інформаційних потоків, тобто в результаті величезної освітньої та просвітницької роботи. Держава, яка не вкладає кошти в цю сферу, так і залишиться наодинці з пригніченим, не здатним до самостійного життя народом, а економіка, байдужа до стану культури та освіти в країні, ніколи не стане економікою зростання і процвітання. Якщо ми дійсно хочемо потрапити в громадянське суспільство, інтереси освіти і культури повинні стати пріоритетними як для держави, так і для економіки.» [4, с. 52–53].

У 90-х роках ХХ століття перехід до громадянського суспільства в нашій країні був підмінений переходом до ринку. Уважалося, що ринок, якщо відкрити для нього всі плюзи, автоматично призведе до створення громадянського суспільства. Установка на демократизацію держави змінилася установкою на економічну лібералізацію з її різко негативним ставленням до державних структур та інститутів. Ідеологи нашої ринкової реформи, будучи насамперед теоретиками-економістами, ототожили ринкову свободу з будь-якою іншою, в тому числі з політичною і громадянською. При цьому вони не взяли до уваги головне: тільки в правовій державі можна примирити між собою ринок і державу, змусити їх працювати не один проти одного й не тільки на власні потреби, а на користь третього – громадянського суспільства.

У західних країнах визрівання громадянського суспільства традиційно здійснювалося в міру розвитку інституту приватної власності, який зміцнював матеріальну основу громадянської самостійності й активності індивідів, усебічного розширення та юридичного закріплення системи приватного

права. В Україні цей шлях виявився дещо іншим. Суттєвими факторами, що зумовили українську специфіку цього процесу, були й низька популярність ліберальних цінностей у суспільстві, і те, що соціальним лідером становлення громадянського суспільства був не прошарок підприємців, як на Заході, а інтелігенція. Це не просто звучило економічні можливості громадянського суспільства, а й надало цьому процесові дещо відірваний від соціальної структури характер.

На думку більшості вчених-правознавців, сьогодні рівень суспільної правосвідомості, правової діяльності, ступінь гарантованості прав і свобод громадян і рівень індивідуальної свідомості, а також ступінь активності у здійсненні прав і свобод знаходяться явно не на належному рівні. Вони часто породжують правовий нігілізм, який виявляється в лінії поведінки індивіда.

Наступною умовою життєдіяльності громадянського суспільства є високий рівень соціального, інтелектуального, психологічного розвитку особистості, її внутрішньої свободи і здатності до повної самодіяльності при включенні в той чи інший інститут громадянського суспільства. Це досягається й реалізується в результаті тривалих процесів формування громадянської, правової та політичної культури. Політична культура виявляється в здатності й умінні громадян визначати суспільні наслідки своїх дій, усвідомлювати свою відповідальність за них. Політична культура як реалізація політичних знань, ціннісних орієнтацій, зразків поведінки соціального суб'єкта є найважливішим фактором громадянського суспільства.

Розглядаючи перспективи становлення громадянського суспільства в країні, не можна не враховувати соціально-психологічний фактор. Жодна громадська організація не може бути реальною політичною силою, не маючи своєї ідейної основи. Штучне витравлювання зі свідомості людей поглядів та ідей, що відображають їхню громадську позицію, призводить до інтелектуального зубожіння суспільства [6, с. 90].

Життєздатним громадянське суспільство буде тільки тоді, коли його члени будуть мати високий рівень інтелектуального й соціального розвитку, стануть внутрішньо вільними, здатними до самостійних дій у різних його структурах і відповідатимуть за свої вчинки.

Отже, становленню та розвитку громадянського суспільства сприяють створення великої кількості інститутів, організацій і асоціацій, підтримка їх різноманітності. Домінуючою серед них є самоорганізація громадян. Вона можлива лише тоді, коли в суспільстві є юридично вільний індивід, що володіє приватною власністю, яка породжує його громадянську свободу й особисту ініціативу. Усе це стає можливим лише в умовах розвинутої ринкової економіки.

Важливим фактором формування громадянського суспільства є також пріоритет інтересів людини, громадянина над інтересами держави. Така пріоритетність законодавчо забезпечується й реалізується лише у правовій державі.

Жодна громадська організація не може бути реальною політичною силою, не маючи своєї ідейної основи. Тому громадянське суспільство потребує людей передусім інтелектуально розвинених, які мають високий рівень політичної культури, які здатні адекватно артикулювати його інтереси.

Результатом дослідження цієї теми є думка, що взаємний зв'язок і зумовленість трьох соціальних феноменів – ринкової економіки, громадянського суспільства і правової держави – до теперішнього часу залишаються слабо засвоєними як представниками наукового середовища, так і самим політичним істеблішментом України й потребують подальшого дослідження.

Література

1. Зимин В.А. Гражданское общество: проблемы становления и развития / В.А. Зимин // Вестник Самарского муниципального института управления. – 2012. – № 4 (23). – С. 106–114.
2. Касьянов В.В. Теоретико-методологические проблемы осмысления понятия «гражданское общество» / В.В. Касьянов // Гуманитарные, социально-экономические и общественные на-

уки. – 2014. – № 1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://online-science.ru/userfiles/file/cegjlzgz1howxgepdsalwfejj7b9huzs.pdf>.

3. Кожевников С.Н. Гражданское общество: понятие, основные признаки, предпосылки формирования в России / С.Н. Кожевников // Вестник Нижегородского государственного университета им. Н.И. Лобачевского. – 2002. – Вып. 1 (5). – С. 37–46.

4. Межуев В.М. Гражданское общество и современная Россия / В.М. Межуев // Научно-практический журнал Северо-западной академии государственной службы. – 2006. – № 1. – С. 47–54.

5. Одинцова А.В. Гражданское общество: прошлое, настоящее, будущее / А.В. Одинцова // Социально-политические науки. – 1991. – № 12. – С. 40–48.

6. Стеблецова Н.Н. Формирование и развитие гражданского общества в Российской Федерации как важнейшая стратегическая задача / Н.Н. Стеблецова // Среднерусский вестник общественных наук. – 2008. – № 2 (7). – С. 86–94.

7. Цвих В.Ф. Громадянське суспільство як явище і процес. Особливості бачення / В.Ф. Цвих // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія». – 2002. – № 42. – С. 44–52.

Анотація

Бычков М. М. Проблема визначеності факторів формування громадянського суспільства. – Стаття.

У статті аналізуються проблеми визначення факторів громадянського суспільства. Робиться спроба систематизувати ті фактори, що визначають формування й функціонування громадянського суспільства, і виявити серед них основні, які певною мірою визначають інші. Особливо акцентується увага на тому, що інтереси освіти й культури повинні стати пріоритетними як для держави, так і для функціонування громадянського суспільства. Зазначається, що громадянським суспільством стає лише тоді, коли воно отримує статус самостійного суб'єкта, здатного вступати з державою у відносини партнерства, діалогу й навіть, якщо необхідно, конфронтації під час вирішення суспільно важливих справ.

Ключові слова: правова держава, ринкова економіка, інтереси, політична культура, освіта, середній клас.

Аннотация

Бычков Н. Н. Проблема определенности факторов формирования гражданского общества. – Статья.

В статье анализируются проблемы определения факторов гражданского общества. Делается попытка систематизировать те факторы, что определяют формирование и функционирование гражданского общества, и выявить среди них основные, которые в определенной степени определяют другие. Особенно акцентируется внимание на том, что в развитом гражданском обществе интересы образования и культуры должны стать приоритетными как для государства, так и для экономики. Отмечается, что гражданским обществом становится тогда, когда оно получает статус самостоятельного субъекта, способного вступать с государством в отношении партнерства, диалога и даже, если необходимо, конфронтации при решении общественно важных дел.

Ключевые слова: правовое государство, рыночная экономика, интересы, политическая культура, образование, средний класс.

Summary

Bychkov M. M. Problem certainty factors formation of civil society. – Article.

We are analyzing the problem of determining factors civil society in the article. Trying to systematize the factors determining the formation and functioning of civil society, we find the basic among them, which are determining the others in some way. Especially we pay the main attention to developed civil society interests of education and culture which should become the priority for both the government and the economy. It is noted that civil society become "civil", when it receives the status of an independent entity which can enter into partnership with the state, dialogue and confrontation in solving socially important issues, when it's necessary.

Key words: constitutional state, market economy, interests, political culture, education, middle class.